

شورای سیاست‌گذاری حوزه‌های علمیه خاوران

مرکز مدیریت حوزه علمیه خاوران

معاونت پژوهش

استان گلستان شهرستان گرگان مدرسه علمیه تخصصی الزهرا (سلام‌الله علیها)

عنوان:

رابطه‌ی عقل و دین از دیدگاه شیخ مفید و شیخ صدوق

استاد راهنما:

جناب آقای دکتر حسن جعفری

نگارنده:

محبوبه احمدی

سال تدوین:

۱۴۰۴

الله أكبر

تحمیدیه

حمد و سپاس خدایی را که گردش کائنات را بر مدار توحید بنا نهاد و جمله مخلوقات را «طوعاً و کرهاً» بر محور آن به حرکت واداشت، آنگاه اعجاب‌انگیزترین مخلوق خویش را که مسجود ملائک قرار گرفته بود به رخ عالم علیا کشید و خود را به جهت چنین خلقت سترگی ستود. «فتبارک الله أحسن الخالقین». پس از آن آیات «آفاقی» و «انفسی» خویش را فراروی انسان نهاد و بزرگترین کتاب هستی و تنزل یافته از عالم علوی را به دنبال سلسله پیام‌آوران خویش هم‌نشین موجودی قرار داد که مدال «و لقد کرّمنا بنی آدم» بر شانه‌های او می‌درخشید. اینک این مائیم و نشانه‌های تکوینی و تدوینی حق، تا راه خود را از «ظلمات فوق ظلمات» به سمت ابدیت بیابیم.

تقدیم به :

پیشگاه مقدس صاحب الزمان (عجل الله تعالی فرجه الشریف) و پیشوایان معصوم (علیه السلام) که غبار از چهره خود برگرفته و عقل و وحی را دو حجت الهی خوانده‌اند .
و تقدیم به همه آنهایی که زیر سایه بان هستی دلوپس یکدیگرند.
و تقدیم به پدر و مادر عزیزم که مشوق حیات علمی‌ام هستند و ایمان زندگی را از مکتبشان آموختم.

تقدیر و تشکر:

از استاد راهنمای بزرگواریم جناب آقای حسن جعفری که وجودشان همیشه قوتی برای انجام کارهایم بوده است و بدون شک انجام این پایان نامه بدون کمک و راهنمایی های ارزنده ایشان امکان پذیر نبوده است، کمال تشکر را دارم.

و همچنین تشکر از تمامی اساتیدی که توفیق شاگردی در محضرشان را داشتم.

و در پایان از تمامی عزیزانی که در طول انجام این پایان نامه مرا یاری کرده اند کمال تشکر و قدر دانی را ابراز می نمایم.

و همینطور از خانم ناصری عزیز که در نوشتن و انجام کارهای نگارشی بسیار مرا یاری کردند، تشکر می کنم.

چکیده

عقل عالی ترین نعمتی است که خدای بزرگ به انسان عنایت فرموده و تمام امتیاز انسان نسبت به سایر موجودات به عقل اوست و عقل را به معنی قوه فهم و رساننده به حقیقت می دانند. شیخ صدوق و شیخ مفید از متکلمان برجسته شیعه هستند که در بررسی رابطه عقل و دین، رویکردهای متفاوتی اتخاذ کرده اند. صدوق با تأکید بر نقل و نصوص دینی، از روایات مشتمل بر استدلال‌های عقلانی نیز بهره گرفته است، در حالیکه مفید با توجه ویژه به عقل به اثبات گزاره‌های دینی و دفاع از آنها پرداخته است. با وجود اشتراکات این دو متکلم در مبانی اعتقادی تفاوت‌های روش شناختی آنها در تبیین و اثبات احکام دینی قابل توجه است. تحقیق رو به رو رابطه‌ای که بین عقل و دین وجود دارد را از دیدگاه شیخ مفید (ره) و شیخ صدوق (ره) بررسی کرده و به نوشتن نظرات این دو عالم پرداخته است. حس و عقل، به تنهایی، توانایی رساندن انسان به سعادت کامل را ندارند و ناتوانی خود در درک جزئیات مسیر رستگاری را تصدیق می کنند. از همین رو، به ابزاری دقیق‌تر و کارآمدتر چه شمع دوخته‌اند که بتواند ارتباط میان زندگی این جهان و جهانی دیگر را توضیح داده و انسان را به سوی کمال نهایی راهنمایی کند. آفریدگار آسمان‌ها و زمین که خود را احسن الخالقین خوانده است، این کاستی را با فرآیند وحی جبران کرده است. عقل معارف و حیانی را می پذیرد و وحی، شرط ورود به قلمرو خویش را و انهادن عقل بر می شمارد من نیز بر این باورم که بدون هدایت و تبیین درست، امکان شناخت کامل مسیر رستگاری وجود ندارد. ایمان دارم که وحی، راهنمایی است که بشر را به سوی کمال حقیقی سوق می دهد.

عقل و استدلال به منزله ی عصایی در دست کوران و نابینایان است که اگر لطف و دلسوزی روشن دیدگان و راه شناسان نباشد کارایی چندانی نخواهد داشت.

واژگان کلیدی: عقل، دین، شریعت، صدوق، مفید

فهرست مطالب

Contents

۱	مقدمه
۲	فصل اول: کلیات و مفهوم شناسی
۳	گفتار اول: کلیات
۳	۱- تبیین موضوع
۵	۲- اهمیت و ضرورت تحقیق
۶	۳- پیشینه تحقیق
۹	۴- اهداف تحقیق
۹	۵- سوالات تحقیق
۹	الف) سوال اصلی
۹	ب) سوالات فرعی
۹	۶- فرضیات تحقیق
۱۰	۷- نوع تحقیق
۱۱	گفتار دوم: مفهوم شناسی
۱۴	۱-۱- مفهوم شناسی دین
۱۵	الف) دین در لغت
۱۸	ب) دین در اصطلاح
۲۰	ج) دین از نگاه عرفا

د) دین از نگاه متکلمان غربی	۲۱
ه) اصول کلی و مبانی ثابت دین	۲۱
و) احساس تعلق و وابستگی	۲۳
ز) اعتقاد به امر قدسی	۲۳
ح) دین و شریعت	۲۴
ط) دو رکن دین	۲۴
۱-۲- مفهوم شناسی عقل	۲۵
الف) عقل در لغت	۲۵
ب) عقل در اصطلاح	۲۷
ج) اهمیت و جایگاه عقل در شناخت انسان	۳۱
د) عقل، میزان و مفتاح و مصباح است	۳۵
ه) عالیت‌ترین مرتبه درک	۳۶
و) عقل از تقسیمات اولیه وجود	۳۶
ز) حیات معقول	۳۷
ح) شاخص های عقل و دین	۳۷
۳- زندگینامه شیخ مفید (ره)	۳۷
۴- استادان شیخ مفید	۴۰
۵- شاگردان شیخ مفید:	۴۱
۶- آثار و تألیفات مفید:	۴۱

۴۲	۷- نقش شیخ مفید در شیعه:
۴۲	۸- زندگی نامه شیخ صدوق (ره)
۴۳	۹- اساتید شیخ صدوق :
۴۳	۱۰- شاگردان شیخ صدوق :
۴۳	۱۱- آثار و تألیفات شیخ صدوق :
۴۴	۱۲- ویژگی دانش شیخ صدوق :
۴۵	فصل دوم: دیدگاه شیخ مفید درباره عقل و دین
۴۶	گفتار اول: عقل از نگاه مفید
۴۹	۱- گستره عقل
۵۱	۲- به کاربرد عقل
۵۲	۳- فضیلت عقلانی
۵۴	گفتار دوم: مبانی نظری مفید
۵۶	۱- تکلیف اخلاقی و نقش عقل
۵۸	۲- قوای نفس ناطقه
۵۹	۳- کاربرد عقل برای اندیشیدن
۵۹	۴- نقش عقل در معرفت دینی
۶۲	گفتار سوم: نصوص دینی
۱۸	۱- دین از نگاه مفید
۶۳	۲- ذاتی بودن دین

۳-پرورش عقل و خرد	۶۴
۴-نقش سرنوشت ساز عقل	۶۵
۵-ارتباط عقل و دین از نگاه مفید	۶۹
گفتار چهارم: ابعاد دین	۷۳
رابطه علم و دین	۷۴
فصل سوم: عقل و دین از دیدگاه شیخ صدوق	۷۶
گفتار اول: نقش صدوق در تبیین اندیشه های حدیثی شیعه	۷۷
۱-مبانی فکری صدوق در دین	۷۸
۲-روش شناسی صدوق	۷۹
۳-عقل در دیدگاه شیخ صدوق	۷۹
۴-تاثیر دیدگاه صدوق در جریان های حدیثی شیعه	۸۰
گفتار دوم: دین و انسان	۸۳
۱- عقل و انسان	۸۴
۲-بی اعتباری راه عقل درباره ای از قلمرو ها	۸۶
۳-ادراکات عقلانی	۸۷
۴-تلفیق عقل و وحی و شهود	۸۹
گفتار سوم: نیاز مندی انسان به رهبری دررهنمایی	۹۰
۱- عقل انسان کامل، رابط تکوین و تشریع	۹۱
گفتار چهارم: نگاه صدوق به حجت صدوق	۹۴
فصل چهارم: وجوه اشتراک و افتراق عقل و دین از دیدگاه شیخ مفید و شیخ صدوق	۹۶

از آن، به تقلید کورکورانه می‌انجامد؛ امری که به اجماع عالمان و بر اساس نص قرآن و سنت، مذموم و ناپسند است. او روایاتی را که درباره نهی از استدلال و مناظره نقل شده بود، توجیه کرد و تأکید داشت که در اغلب مسائل کلامی و اصول اعتقادی، عقل تقدم دارد. شیخ صدوق به جای تکیه بر نقل، بیشتر به استدلال‌های عقلی رجوع می‌کرد و تنها در مواردی به نقل تمسک می‌کرد که دلیل عقلی درباره آن سکوت کرده باشد و برهان عقلی بر امتناع آن قائم نباشد و یا در موافقت با آن باشد که در این صورت نیز نقل به عنوان تأیید است نه دلیل.

او به این نکته اساسی توجه داشت که در جاهایی دست عقل کوتاهیست و توان رسیدن به آن را ندارد، لذا بر خلاف معتزله به عقل گرایی افراطی دچار نشده است و روش فکری ابوالقاسم بلخی که می‌خواست اصول دین و شریعت را با عقل و اجتهاد ببیند، مردود می‌داند.

شیخ مفید و صدوق در پنج موضوع نظر مشترک واحدی دارند، آن پنج موضوع عبارتند: ۱- نفی رویت باری ۲- حدوث قرآن ۳- عینیت ذات ۴- افعال عباد ۵- نفی تجسیم و تشبیه.

شیخ صدوق در این موضوعات علاوه بر آوردن احادیثی از ائمه معصومین علیه السلام به بحث می‌پردازد و مانند متکلمان از شیعه و معتزله، از استدلال‌های عقلی استفاده می‌کند و مانند یک متکلم سخن می‌گوید.

شیخ صدوق و شیخ مفید با حفظ قلمروهای معرفت شناختی عقل و نقل، هر دو منبع را در معرفت دینی موثر و لازم دانسته و روش‌های مختلفی را در بهره‌گیری از آنها اتخاذ نموده‌اند، به گونه‌ای که شیخ صدوق با رجحان روش نص‌گرایی، از روایات مشتمل بر استدلال‌های عقلانی بهره گرفته و شیخ مفید با توجه ویژه به عقل و رویکرد عقل‌گرایانه به اثبات گزاره‌های دینی و دفاع از آنها پرداخته است.^۱

^۱. مهدی، عبداللّهی، سمیه، کریم نژاد، مقاله پژوهشی، معرفت دینی از نظر شیخ صدوق و شیخ مفید، پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، شماره ۱۰۵

رابطه عقل و نقل از دیدگاه مفید دو طرفه است. نقل غفلت را از عاقل می‌زداید و او را به چگونگی استدلال رهنمون می‌شود؛ عقل نیز حجیت و اعتبار نقل را بیان می‌کند. حجیت و اعتبار عقل از نظر او فراتر از ابزار بودن است چرا که نص‌گرایان نیز این حد را قبول دارند. هر چند مفید در مواردی آنان و از جمله شیخ صدوق را در کم توجهی به کار بردن عقل در همان حد نیز مورد نقد قرار می‌دهد. او هر چند به استدلال عقل تصریح نکرده است که احتمالاً آن هم معلول شرایط نوپا بودن طرح این بحث در کلام و حتی فقه شیعی بوده است، ولی دیدگاه او زمینه ساز نظر صریح ابن ادریس در استقلال عقل به عنوان منبعی در ردیف منابع دیگر شده است.^۱

صدوق از نامدارترین و بزرگترین دانشمندان شیعه است و بین قمیون از همه معتبرتر است. صدوق بیشتر روی نقلیات تکیه می‌کند و اهل حدیث و از ناقلان است. شیخ مفید شاگرد شیخ صدوق است و در جلالت قدر او همین بس که شاگردانی نظیر سید مرتضی، سید رضی و شیخ طوسی و نجاشی را تربیت کرده است. شیخ مفید متکلمی عقلی مسلک است و در روش به معتزله نزدیک است.

شیخ مفید معتقد است که معارف دینی جنبه اکتسابی دارند. او، همانند معتزله، به وجوب نظر باور دارد و بر این نکته تأکید می‌کند که اولین واجب، نظر و استدلال عقلی است. با این حال، اختلاف او با قاضی عبدالجبار در این است که از دیدگاه شیخ مفید، وجوب نظر به دلیل امر الهی است، نه حکم عقل. او در کتاب «النکت الاعتقادیه» به مباحث مرتبط با معرفت خداوند و صفات ثبوتی و سلبی ذات باری تعالی می‌پردازد. پس از ارائه برهان حدوث، موضوع دور و تسلسل را مطرح کرده و با براهینی روشن و قابل درک، این مباحث را ابطال می‌کند. سپس، در ادامه به صفات ثبوتی و سلبی با استفاده از برهان و استدلال عقلی می‌پردازد.^۲

محرک نخستین عقل است و هم کیفیت استدلال را به مکلف می‌آموزد.

^۱. محمدصفر، جبرئیلی، سیر تطور کلام شیعه، قم، انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ۱۳۸۹ ص ۱۸۸

^۲. اهورا، نصرتیان، مهدی، شیروانی، فصلنامه اندیشه نوین دینی، قم، پاییز ۱۴۰۰، شماره ۶۶

گفتار چهارم: آثار و دستاوردهای روش عقل گرایی

روش عقل گرایی تأویلی توانست دو دستاورد بزرگ و ماندگار برای کلام شیعه به ارمغان بیاورد. نخست، تثبیت هویت و استقلال کلام شیعه؛ و دوم، ابداع و تأسیس روشی منطقی برای ترکیب عقل و نقل. یکی از دلایلی که باعث تصور وابستگی کلام شیعی به کلام معتزله شده بود، نبود هویتی مستقل و نظامی منظم در کلام شیعه بود. شیخ مفید که به این مسئله آگاه بود، این کمبود را جبران کرد و کلام شیعه را، که پیش تر توسط ائمه (علیهم السلام) و اصحاب بزرگواری چون هشام بن حکم، عبدالعظیم حسنی، فضل بن شاذان و دیگران پایه ریزی شده بود، به روشی منظم، بدیع و مستقل از معتزله و سایر مکاتب کلامی رایج آن زمان تبدیل کرد. پیش از او، متکلمان شیعی یا به عقل گرایی معتزلی گرایش داشتند، مانند نوبختی ها، یا نص گرا و کم توجه به عقل بودند، مانند شیخ صدوق. با این حال، شیخ مفید، که پیشرو عقل گرایان شیعه محسوب می شود، با ابداع روشی تأویلی مبتنی بر اصول و معیارهای برگرفته از قرآن و سنت، موفق به ایجاد رویکردی معتدل و جامع در تلفیق میان عقل و نقل شد.^۱

^۱ محمد صفر، جبرئیلی، سیر تطور کلام شیعه، تهران، انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ۱۳۸۹ ص ۱۶۰

۱- هماهنگی میان عقل و دین

گروهی از اندیشمندان توانسته‌اند میان عقل و دین، یعنی معقول و منقول، هماهنگی برقرار کنند و هر دو را به عنوان اصول مکمل بپذیرند. اینان معتقدند که تعارض واقعی میان عقل و شرع وجود ندارد. از نظر آن‌ها، هر کسی که عقل را انکار کند، در واقع شرع را نیز انکار کرده است، چرا که اعتبار و صحت شرع توسط عقل تأیید می‌شود. اگر دلیل عقلی معتبر نبود، نمی‌توانستیم تفاوتی میان پیامبر حقیقی و پیامبرنما، یا میان راستگو و دروغگو قائل شویم. بنابراین، انکار عقل از طریق شرع منطقی نیست، زیرا خود شرع نیز تنها از مسیر عقل به اثبات می‌رسد.

او همچنین می‌افزاید که فردی که در علوم مختلف با تمرین و مطالعه طولانی مدت مهارت یافته باشد، معمولاً می‌تواند میان عقل و نقل هماهنگی ایجاد کند. یکی از توصیه‌های مهم او این است که نباید برهان عقل را تکذیب کرد، زیرا عقل هرگز دروغ نمی‌گوید. اگر عقل ناصداق باشد، ممکن است حتی در اثبات شرع نیز به دروغ بپردازد. مفید بر این باور بود که مطابقت مفاد حدیث با عقل، معیار صحت آن است و در مقابل مخالفت حدیث با عقل نشانه ضعف و عدم اعتبار آن محسوب می‌شود. شیخ مفید با جریان‌های ظاهر گرا مانند اصحاب حدیث مخالفت می‌کرد و تأکید داشت که فهم صحیح دین بدون توجه به عقل امکان‌پذیر نیست. در مقابل شیخ صدوق یکی از برجسته‌ترین محدثان شیعه، دیدگاهی متفاوت درباره رابطه عقل و دین داشت. او بیشتر به نقل و روایات متکی بود و روش نص‌گرایی را ترجیح می‌داد، اما در عین حال از روایاتی که شامل استدلال‌های عقلانی بودند نیز بهره می‌گرفت. او عقل را بر فهم دین موثر می‌دانست اما نقل را بر عقل مقدم می‌داشت و معتقد بود که آموزه‌های دینی باید بر اساس نصوص معتبر بررسی شوند. دیدگاه شیخ صدوق در توجه به علوم نقلی، زمینه‌ساز توسعه روش عقل‌گرایانه شیخ مفید شد و در نهایت به رشد و انسجام بیشتر علوم عقلی در کلام شیعه کمک کرد.

^۱ حسینعلی، شیدان‌شید، عقل در اخلاق، چاپ اول، قم: پژوهشکده حوزه و دانشگاه، ۱۳۸۱، ص ۵۲-۵۱

نتیجه گیری:

در بررسی ها به این نتیجه رسیدم که: رابطه بین صدوق و مفید در این زمینه را نمی توان تباین مطلق دانست ، بلکه می توان ان را نوعی تفاوت در روش و میزان اعتماد به عقل تفسیر کرد.

شیخ مفید دارای گرایش عقلی بود هر چند که نقل را هم پذیرفته اما نقل را با عقل در هم آمیخته و به نتیجه می رسید. شیخ مفید اعتماد به هر روایت را نادرست می دانست و ظاهر گرایی و عدم تعمق در روایات را نکوهش می کرد. شیخ مفید در جایی که شیخ صدوق تمام احادیث روایی را تأیید می کرد، شیخ مفید مخالفت می کرد و از شیخ صدوق انتقاد می کرد. شیخ صدوق با استدلال عقلی و منطقی در اصول عقاید مخالف بود و فقط به نقل آیات و روایات وارد شده از پیامبر و امامان می پرداخت.

شیخ مفید تمامی روایات را تنها در صورتی می پذیرد که با دلایل و استدلال های عقلی و منطقی همراه باشند. در مقابل، شیخ صدوق تمامی روایاتی را که از ائمه (علیهم السلام) و امامان نقل شده اند، بدون توجه به استدلال های عقلی و منطقی بیان می کند و اهمیت چندانی به عقل و برهان منطقی در این زمینه نمی دهد.

این تفاوت دیدگاه، نمایانگر نقش برجسته عقل گرایی در مکتب شیخ مفید است که تلاش می کند میان نقل و عقل هماهنگی ایجاد کند. به نظر من، این نگاه، نشان دهنده تلاش برای تقویت پایه های کلام شیعه با استفاده از ابزار عقل و منطق است.

فهرست منابع

۱. ابو علی فضل بن حسن طبرسی، ترجمه تفسیر مجمع البیان، جلد سوم، جزء ۶-۵، قم: چاپ مروی، ۱۳۷۹
۲. احمد، حسین، معجم مقایس اللغة، انتشارات دار احیاء، ۱۴۲۹
۳. راغب اصفهانی حسین بن محمد، مفردات الفاظ قرآن، قم: انتشارات مرتضوی، ۱۳۸۳
۴. بخشایشگر، رضا، عقل و دین، قم: انتشارات پژوهشگاه حوزه و دانشگاه ۱۳۹۵
۵. بندرریگی، محمد، تهران، انتشارات علمی، ۱۳۷۸
۶. ابن فارس، احمد، معجم مقایس اللغة، قم: انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی، ۱۴۰۴
۷. بیدهندی، محمد، عقل و دین و رابطه آن دو در قرآن و سنت، قم: انتشارات معارف، ۱۳۸۸
۸. جبرئیلی، محمدصفر، سیر تطور کلام شیعه، تهران، انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ۱۳۸۹
۹. جر، خلیل، فرهنگ لاروس، تهران: انتشارات امیر کبیر، ۱۳۷۶
۱۰. جعفری، محمدتقی، فلسفه دین، چاپ چهاردهم، تهران: انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ۱۳۹۸
۱۱. جوادی آملی، عبدالله، قرآن در قرآن، جلد اول، چاپ سوم، قم: نشر اسراء، ۱۳۷۸
۱۲.، منزلت عقل در هندسه معرفت دینی، قم: انتشارات اندیشه جوان، ۱۳۸۳
۱۳.، دین شناسی، چاپ ششم، قم: نشر اسراء، ۱۳۹۰
۱۴.، انتظار بشر از دین، قم: انتشارات اسراء، ۱۳۸۴
۱۵. چهرقانی، آیدا، علم کلام و مباحث کلامی، تهران، انتشارات زهره، ۱۳۹۲
۱۶. حائری یزدی، مهدی، کاوش های عقل نظری، تهران: انتشارات امیرکبیر، ۱۳۶۰
۱۷. حسین زاده، محمد، مبانی معرفت دینی، چاپ یازدهم، تهران: انتشارات امام خمینی، ۱۳۸۵
۱۸. حکمت، نصرالله، تأملی در فلسفه تاریخ عقل، تهران: انتشارات الهام، ۱۳۷۶

۱۹. خرمشاهی، بهاءالدین، دین پژوهی، تهران: انتشارات پژوهشگاه علوم انسانی، ۱۳۷۳
۲۰. خزعلی، کبری، بهزادپور سیمیندخت، آیت اللهی، زهرا، زن عقل ایمان مشورت، چاپ اول، تهران: انتشارات سفیر صبح
۲۱. داود صمدی آملی، شرح مراتب طهارت، چاپ اول، قم: انتشارات روح و ریحان، ۱۳۸۹
۲۲. داوودی، علی مراد، عقل در حکمت مشاء، چاپ دوم، تهران: انتشارات حکمت، ۱۳۸۹
۲۳. دریایی، محمد، قاموس نوین، تهران: انتشارات سفیر اردهال، ۱۳۶۸
۲۴. دوانی، علی، مفاخر اسلام، جلد سوم، چاپ اول، تهران: انتشارات امیرکبیر، ۱۳۶۳
۲۵. دهخدا، علی اکبر، لغت نامه، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۹۰
۲۶. دیبا، حسین، اتحاد عاقل و معقول، چاپ اول، تهران: انتشارات موسسه آموزشی امام خمینی، ۱۳۸۳
۲۷. رسولی محلاتی، سیدهاشم، غررالحکم و دررالکلم، تهران: انتشارات فرهنگ اسلامی، ۱۳۸۶
۲۸. رضایا، محمدرضا، تفکر عقلی در کتاب و سنت، قم: انتشارات ترجمه المصطفی، ۱۳۸۶
۲۹. شاکرین، حمیدرضا، دین شناسی، قم: انتشارات دفتر نشر معارف، ۱۳۸۷
۳۰. شریفی، احمدحسین، خردورزی و دین باوری، قم: انتشارات کانون اندیشه جوان، ۱۳۸۲
۳۱. شیدان شید، عقل در اخلاق، چاپ اول، قم: پژوهشکده حوزه و دانشگاه، ۱۳۸۳
۳۲. صدری افشار، غلامحسین، حکمی، نسرتن، حکمی، نستر، فرهنگ فارسی امروز، انتشارات کلمه، ۱۳۷۷
۳۳. صدوق، محمد، خصال شیخ صدوق، مترجم آیه الله کمره ای، چاپ هفتم، تهران: انتشارات اسلامی،
۳۴. صدوق، محمد، علل و شرایع، جلد اول، قم: انتشارات گردآوران، ۱۳۸۸
۳۵.، التوحید، قم: انتشارات ارمغان طوبی، ۱۳۹۴
۳۶.، ثواب الاعمال و عقاب الاعمال، به اهتمام محمدعلی مجاهدی، چاپ چهارم، قم: انتشارات سرور، ۱۳۸۶

۳۷. طباطبایی، سید محمدحسین، شیعه در اسلام، تهران: انتشارات اسلامی، ۱۳۷۳
۳۸. طباطبایی، سید مصطفی، فرهنگ نوین، قم: انتشارات اسلامی، ۱۳۵۸
۳۹. طریحی، فخرالدین، معجم مجمع البحرين، انتشارات مکتب الهلال، بیروت لبنان، ۱۹۸۵ میلادی.
۴۰. عباس نژاد، محسن، امام رضا و مناسبات عقل و دین، مشهد، بنیاد پژوهشهای قرآنی حوزه و دانشگاه، ۱۳۹۳،
۴۱. عمید، حسن، فرهنگ فارسی عمید، تهران، انتشارات امیر کبیر، ۱۳۹۳
۴۲. غفرانی، محمد، قاموس عصری، تهران: انتشارات امیر کبیر، ۱۳۸۸-۲۷
۴۳. فتحعلی خانی، محمد، فلسفه دین دیوید هیوم، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۹۵
۴۴. فراهیدی، خلیل، کتاب العین، تهران، انتشارات اسوه، ۱۴۱۴
۴۵. فیروزجایی، یارعلی، مباحث معرفت شناختی در فلسفه دینی، چاپ حوزه و دانشگاه، ۱۳۹۳
۴۶. قرشی، سیدعلی اکبر، قاموس قرآن، چاپ دوم، انتشارات دار الکتب اسلامی، قم، ۱۴۰۱
۴۷. قطب، محمد، عقل گرایی در اسلام، قم: ناشر رد شبهات ملحدین، ۱۳۵۷
۴۸. کدیور، محسن، دفتر عقل، مجموعه‌ای از مقالات فلسفی و کلامی، تهران: انتشارات اطلاعات، ۱۳۷۵
۴۹. کلینی، محمد یعقوب، اصول کافی، تهران: انتشارات جلوه کمال، ۱۳۹۲
۵۰. لقمانی، احمد، دیدار با ابرار، تهران: انتشارات امیرکبیر، ۱۳۸۲
۵۱.، عیون اخبار الرضا، ترجمه علی اکبر غفاری، چاپ اول، قم: نشر صدوق، ۱۳۷۳
۵۲. محمدبن نعمان، شیخ مفید، مجالس در مناظرات، ترجمه: آقا جمال محمدبن آقا حسین محقق خوانساری، چاپ اول، تهران: انتشارات نوید، اردیبهشت ۱۳۶۲

۵۳.، الارشاد، چاپ اول، قم: نشر سعید بن جبیر، ۱۴۲۸هـ.
۵۴. محمدعلی، انصاری، غررالحکم و دررالکلم، بیتا
۵۵. مدرس تبریزی، محمدعلی، ریحانه الادب، چاپ اول، قم: انتشارات امام صادق، ۱۳۶۵
۵۶. مصباح یزدی، محمدتقی، رابطه علم و دین، قم: انتشارات پژوهشی امام خمینی، ۱۳۹۵
۵۷. مطهری، مرتضی، عقل و علم، قم: انتشارات بینش مهر، ۱۳۵۶
۵۸.، مجموعه آثار شهید مطهری، جلد دوم، چاپ هفتم، تهران: انتشارات
صدرا،
۱۳۷۷
۶۰. آشنایی با قرآن، قم: انتشارات صدرا، ۱۳۶۵
۶۱. معارف، مجید، محدث صادق، قم: انتشارات سپیدار، ۱۳۸۹
۶۲. معلوف، معلوف، ترجمه فرهنگ المنجد، انتشارات الوفاء، ۱۳۸۷
۶۳. معین، محمد، فرهنگ فارسی معین، قم: انتشارات نامن، ۱۳۸۶
۶۴. مفید، محمد، تصحیح الاعتقاد، جلد اول، قم، انتشارات علویان، ۱۳۶۸
۶۵. مکدورت، مارتین، اندیشه‌های کلامی شیخ مفید، تهران: انتشارات موسسه مطالعات
اسلامی ۱۳۶۳
۶۶. ملک أف، علاءالدین، عقل و ایمان از دیدگاه ابن رشد، قم: نشر المصطفی، ۱۳۹۰
۶۷. نعمان، محمد، انصاری، ابراهیم، اوائل المقالات، قم: انتشارات الموتر العالمی لافیه الشیخ
المفید، ۱۳۷۲
۶۸. نهاوندی، علی، عقل گرایی در کلام شیعی، قم: انتشارات قدس رضوی، ۱۳۹۴
۶۹. وحیدی، شهاب‌الدین، عقل در ساحت دین، قم: انتشارات دانشگاه ادیان و مذاهب، ۱۳۸۷
۷۰. هوسمی‌نژاد، محمدتقی، فرهنگ انگلیسی فارسی، تهران: انتشارات استاندارد، ۱۳۸۵
۷۱. یزدانی، عباس، عقل فقهی، تهران: انتشارات امیرکبیر، ۱۳۷۸

۷۲. یوسفیان، حسن، شریفی، احمد حسین، عقل و وحی، چاپ پنجم، تهران: انتشارات اندیشه-

های اسلامی، ۱۳۸۶

دفتر مدیریت حوزه های علمیه خواهران